

УДК 342.9

DOI <https://doi.org/10.32782/chern.v5.2025.2>

А. В. Шевцова

доктор філософії в галузі права

orcid.org/0009-0002-5334-1215

ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РЕАБІЛІТАЦІЇ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ, ЧЛЕНІВ ЇХ СІМЕЙ ТА МИРНОГО НАСЕЛЕННЯ

У статті здійснено комплексний історико-правовий аналіз еволюції систем реабілітації військовослужбовців, членів їхніх сімей та цивільного населення від найдавніших часів до сучасності. Досліджено трансформацію підходів до медичної допомоги пораненим воїнам – від емпіричних практик стародавніх цивілізацій до формування правового інституту реабілітації як фундаментального права людини. Проаналізовано ключові етапи становлення систем медичного забезпечення: від валетудинаріїв Стародавнього Риму та монастирських шпиталів середньовіччя до створення державних військово-медичних служб у ранньомодерну добу. Особливу увагу приділено зародженню міжнародного гуманітарного права у XIX столітті, коли було підписано Женевські конвенції, що заклали правові основи захисту жертв війни. Розглянуто вплив світових воєн на розвиток комплексного підходу до реабілітації, що охоплює не лише медичний, а й психологічний, соціальний та правовий виміри. Проаналізовано сучасні міжнародні стандарти, зокрема Резолюцію ГА ООН № 60/147 (2005), яка визначила реабілітацію як одну з п'яти основних форм відшкодування шкоди, та Конвенцію ООН про права осіб з інвалідністю (2006). Особливу увагу приділено українському досвіду – від козацьких шпиталів до сучасних викликів, пов'язаних із повномасштабною збройною агресією Російської Федерації. Стаття демонструє, що реабілітація пройшла шлях від привілею до юридично закріпленого обов'язку держави, що має критичне значення для забезпечення прав людини, соціальної стабільності та відновлення постраждалих від воєнних дій в Україні.

Ключові слова: реабілітація військовослужбовців, міжнародне гуманітарне право, Женевські конвенції, права жертв війни, військова медицина, посттравматичний стресовий розлад, соціальний захист ветеранів, відшкодування шкоди, історія права, система охорони здоров'я.

Shevtsova A. V. HISTORICAL EXPERIENCE OF LEGAL FRAMEWORK FOR REHABILITATION OF MILITARY PERSONNEL, THEIR FAMILIES, AND THE CIVILIAN POPULATION

The article provides a comprehensive historical and legal analysis of the evolution of rehabilitation systems for military personnel, their families, and civilians from ancient times to the present. The transformation of approaches to medical care for wounded warriors is examined – from the empirical practices of ancient civilizations to the formation of rehabilitation as a legal institute and fundamental human right. Key stages in the development of medical support systems are analyzed: from the valetudinaria of Ancient Rome and medieval monastic hospitals to the creation of state military medical services in the early modern period. Special attention is given to the emergence of international humanitarian law in the 19th century, when the Geneva Conventions were signed, establishing the legal foundations for protecting war victims. The impact of world wars on developing a comprehensive approach to rehabilitation is examined, encompassing not only medical but also psychological, social, and legal dimensions. Modern international standards are analyzed, including UN General Assembly Resolution 60/147 (2005), which defined rehabilitation as one of five basic forms of reparation, and the UN Convention on the Rights of Persons with Disabilities (2006). Particular attention is paid to Ukrainian experience – from Cossack hospitals to contemporary challenges related to the Russian Federation's full-scale armed aggression. The article demonstrates that rehabilitation has evolved from a privilege to a legally enshrined state obligation, which is critical for ensuring human rights, social stability, and recovery of war-affected populations in Ukraine.

Key words: rehabilitation of military personnel, international humanitarian law, Geneva Conventions, rights of war victims, military medicine, post-traumatic stress disorder, social protection of veterans, reparation for harm, history of law, healthcare system.

Історія розвитку людської цивілізації невід'ємно пов'язана з війнами, які завжди супроводжувалися значними людськими втратами, каліцтвами, хворобами та соціальними потрясіннями. Унаслідок цього у різні історичні епохи формувалася потреба у створенні певних механізмів надання допомоги пораненим воїнам, підтримки їхніх родин та захисту цивільного населення, що страждало від наслідків воєнних дій. Спершу такі заходи мали переважно емпіричний характер і виявлялися у діяльності народних цілителів або військових медиків, які утримувалися при арміях Стародавнього Єгипту, Індії, Греції чи Риму. Згодом вони трансформувалися у більш організовані системи – від римських валетудинаріїв до шпи-

талів при монастирях і військових частинах у середньовічній та ранньомодерній Європі.

Поступово, із розвитком державності та права, виникає розуміння того, що надання допомоги пораненим та їхня реабілітація не є лише приватною ініціативою чи благодійним актом, а становлять обов'язок держави. У цьому виявляється принципово новий етап: турбота про воїнів і постраждалих від війни починає сприйматися як правове зобов'язання, невиконання якого загрожує не лише моральним осудом, а й юридичною відповідальністю. Таким чином, медична й психологічна допомога поступово трансформувалася у правовий інститут, що поєднує соціальні, гуманітарні та юридичні аспекти.

Особливої актуальності ця проблематика набуває для сучасної України, яка в умовах повномасштабної збройної агресії Російської Федерації зазнає безпрецедентних людських втрат. Щодня тисячі військовослужбовців отримують поранення, які потребують довготривалого лікування та реабілітації. Значна кількість сімей військових стикається з психологічними і соціально-економічними проблемами, спричиненими втратою годувальників, посттравматичними розладами та зміною звичного способу життя. Не менш вразливою є й категорія цивільного населення, яке зазнає фізичних і психологічних травм унаслідок обстрілів, окупації, депортацій чи вимушеного переміщення.

У цих умовах питання реабілітації постає як багатовимірне явище, що охоплює медичні, психологічні, соціальні та правові виміри. Конституція України гарантує право кожного на охорону здоров'я та медичну допомогу (ст. 49), а також покладає на державу обов'язок забезпечувати соціальний захист військовослужбовців та членів їхніх сімей [1]. Водночас міжнародні документи, зокрема Конвенція ООН про права осіб з інвалідністю (2006), закріплюють право осіб із травмами чи інвалідністю на реабілітацію та інтеграцію в суспільство [2]. Це означає, що забезпечення реабілітації є не лише проявом соціальної солідарності, а й юридично закріпленим обов'язком держави.

Важливо наголосити, що міжнародне право також чітко визначає місце реабілітації у системі захисту жертв війни. Зокрема, прийнята Генеральною Асамблеєю ООН резолюція № 60/147 «Базові принципи і керівні положення щодо права на правовий захист і відшкодування шкоди» (2005) відносить реабілітацію до п'яти основних форм відновлення порушених прав поряд із реституцією, компенсацією, сатисфакцією та гарантіями неповторення [3]. Це положення стало концептуальним проривом, адже воно юридично закріпило реабілітацію як самостійну правову категорію.

Отже, актуальність теми полягає у необхідності системного осмислення як історичного досвіду правового забезпечення допомоги постраждалим від воєнних дій, так і сучасних міжнародних стандартів у цій сфері. Для України сьогодні це питання має не лише теоретичне, а й прикладне значення. Адже вироблення ефективної, науково обґрунтованої системи реабілітації військових, членів їхніх сімей та цивільних постраждалих є одним із ключових чинників забезпечення соціальної стабільності, відновлення національної безпеки та реалізації прав людини.

Метою даної статті є комплексний історико-правовий аналіз еволюції систем реабілітації військовослужбовців, членів їх сімей та цивільного населення від найдавніших часів до сучасності; виявлення ключових етапів становлення

правового регулювання реабілітації; дослідження трансформації підходів від медичної допомоги як привілею до реабілітації як юридично закріпленого права; а також визначення актуальних тенденцій та перспектив розвитку правового забезпечення реабілітації в Україні з урахуванням міжнародних стандартів та історичного досвіду.

Питання реабілітації військовослужбовців, членів їхніх сімей та цивільного населення після воєнних дій має багатогранну історіографію, яка охоплює як медико-соціальний, так і правовий виміри. Аналіз наукових джерел засвідчує, що увага дослідників концентрувалася на різних аспектах цієї проблематики залежно від історичної епохи та панівних інтелектуальних парадигм, однак історико-правові особливості залишалися за межами наукових розвідок.

Перші свідчення про організовану медичну допомогу воїнам сягають цивілізацій Стародавнього Сходу. В Єгипті, Месопотамії та Індії при арміях утримувалися цілителі, які володіли емпіричними знаннями про лікування ран, переломів та інфекційних захворювань. Історики стверджують, що лікарі Стародавнього Вавилону здійснювали хірургічні втручання, від так не виключено що воно могло бути і до військових осіб. Проте на цьому етапі медична допомога не мала правового характеру – вона надавалася на розсуд військових командирів та правителів і розглядалася радше як засіб підтримання боєздатності армії, ніж як обов'язок перед пораненими воїнами [4, с. 59].

У Стародавній Греції військова медицина набула більш систематичного характеру. Праці Гіппократа та його послідовників заклали основи раціональної медицини, що застосовувалася і для лікування воїнів. У грецьких полісах існували спеціальні лікарі-хірурги, які супроводжували війська у походах. Проте правового регулювання їхньої діяльності практично не існувало – медична допомога залишалася привілеєм, а не правом воїна.

Значний крок уперед було зроблено у Стародавньому Римі. Римська армія створила систему валетудинаріїв – стаціонарних військових лікарень, розташованих у фортецях та військових таборах. Валетудинаріїв були обладнані палатами для поранених, операційними приміщеннями та аптеками. Їхня діяльність регулювалася військовими статутами та підпорядковувалася чіткій ієрархії – від рядових медиків (*medici*) до старших лікарів (*medici principales*). Важливо, що у Римі вперше з'являється розуміння медичної допомоги як елементу військової дисципліни та обов'язку держави перед воїнами. Хоча ці норми ще не становили цілісної системи реабілітації у сучасному розумінні, вони заклали важливий прецедент правового захисту воїнів.

У період Середньовіччя, після занепаду Римської імперії, функції надання медичної допомоги

значною мірою перейшли до християнської Церкви. При монастирях створювалися шпиталі (від лат. *hospitium* – притулок), які надавали притулок і догляд не лише хворим, а й пораненим воїнам та паломникам. Особливу роль відігравали чернечі ордени, які спеціалізувалися на медичній допомозі, зокрема орден іоанітів (госпітальєрів) [5].

Проте правове регулювання діяльності таких шпиталів було мінімальним. Надання допомоги розглядалося передусім як християнський обов'язок милосердя, а не як юридично закріплене право пацієнта. Водночас саме в цей період закладаються моральні та етичні основи, які згодом ляжуть в основу міжнародного гуманітарного права.

Військові рицарські ордени, такі як тамплієри, тевтонці та згадані вище іоаніти, створювали власні системи медичного забезпечення. Статути цих орденів містили норми, що регулювали догляд за пораненими братами-рицарями. Хоча ці норми не мали загальнодержавного характеру, вони демонструють перші спроби правової інституціоналізації медичної допомоги у військовому середовищі.

На українських землях важливу роль у наданні медичної допомоги відігравали козацькі шпиталі та братські лікарні. Запорізька Січ мала власну систему медичного забезпечення, що включала шпиталі при паланках та курінях. Поранені козаки отримували не лише медичну допомогу, а й матеріальну підтримку від Війська Запорізького. Ці заклади стали прообразами інституціоналізованих механізмів медичної опіки, що поєднували традиції народної медицини з елементами організованої системи [6, с. 31].

У XVI–XVIII століттях у Європі відбувається становлення регулярних армій та централізованих держав. Це призводить до створення державних систем військово-медичного забезпечення. Військові госпіталі стають постійними установами, що фінансуються з державного бюджету. У Франції, Пруссії, Австрії та Росії приймаються перші військово-медичні статути, які регламентують організацію медичної служби, обов'язки лікарів та права поранених воїнів. Проте ці норми ще не передбачали комплексної реабілітації. Медична допомога зосереджувалася переважно на лікуванні гострих станів, а питання психологічної підтримки, професійної реінтеграції та соціального захисту інвалідів війни залишалися поза увагою законодавця.

У XIX столітті українські землі перебували під владою Російської імперії та Австро-Угорської монархії. Земські лікарні Російської імперії та шпиталі Австро-Угорщини заклали підвалини для поєднання медичної практики з правовими гарантіями. Земська медицина у Російській імперії, хоча й орієнтувалася переважно на цивільне населення, створила передумови для розвитку доступної медичної допомоги, що згодом поширилася й на ветеранів війн.

Переломним моментом у розвитку правового забезпечення допомоги пораненим стала битва при Сольферіно (1859), свідком якої став швейцарський підприємець Анрі Дюнан. Вражений жахливими умовами, в яких перебували поранені воїни, Дюнан опублікував книгу «Спогад про Сольферіно» (1862), в якій запропонував створити міжнародну організацію для допомоги пораненим та укласти міжнародну угоду про їхній захист [7].

У 1863 році було засновано Міжнародний комітет допомоги пораненим, який згодом отримав назву Міжнародного комітету Червоного Хреста. Вже в 1864 році держави підписали Першу Женевську конвенцію про покращення долі поранених і хворих у діючих арміях, що стала першим міжнародним договором, який юридично закріплював обов'язки держав щодо гуманного поводження з пораненими, охорони медичного персоналу та нейтралітету санітарні.

Подальша еволюція міжнародного гуманітарного права відбулася шляхом поступового розширення Женевських норм. У 1906 році була прийнята оновлена редакція Першої Женевської конвенції, що уточнювала та удосконалювала положення 1864 року. Принципи захисту поранених та хворих на морі були адаптовані у Гаазькій конвенції 1907 року, яка поширила гуманітарні стандарти на морську війну. У 1929 році було прийнято Женевську конвенцію про поводження з військовополоненими, яка вперше системно врегулювала права та гарантії для осіб, захоплених у полон. Ці документи поступово сформували цілісну міжнародно-правову основу для захисту жертв війни, закріпивши права поранених, хворих, військовополонених.

Перша світова війна (1914–1918) стала першим глобальним конфліктом індустріальної епохи. Масштаби людських втрат та кількість інвалідів війни були безпрецедентними. Це змусило держави переглянути підходи до реабілітації військовослужбовців. У багатьох країнах було створено спеціалізовані центри з фізичної реабілітації, протезування та професійної перепідготовки інвалідів війни.

Водночас саме під час Першої світової війни вперше було зафіксовано масові випадки психологічних розладів серед воїнів – так званий «снарядний шок» (*shell shock*), що став прообразом сучасного посттравматичного стресового розладу (ПТСР). Це привернуло увагу до необхідності психологічної реабілітації, хоча системні програми такої допомоги ще не були створені [8].

У міжвоєнний період багато країн прийняли законодавство про соціальний захист ветеранів, що включало пенсійне забезпечення, медичну допомогу та професійну реабілітацію. Проте Друга світова війна (1939–1945) знову поставила перед світом проблему реабілітації у небачених раніше масштабах.

Після Другої світової війни у 1949 році було прийнято чотири Женевські конвенції, які залишаються основою міжнародного гуманітарного права дотепер. Ці конвенції закріпили обов'язок держав забезпечувати лікування й догляд за пораненими та хворими незалежно від їхньої належності, а також встановили гарантії для військовополонених та цивільного населення [9].

У другій половині XX століття під впливом досвіду В'єтнамської війни, Афганської війни та інших конфліктів відбувається усвідомлення необхідності комплексного підходу до реабілітації. Реабілітація перестає розглядатися лише як медична процедура і починає включати психологічну підтримку, соціальну адаптацію, професійну перепідготовку та правовий захист. Важливим кроком стало прийняття у 1977 році Додаткових протоколів до Женевських конвенцій, які розширили захист цивільного населення та конкретизували права жертв війни на реабілітацію та відшкодування шкоди.

У XXI столітті реабілітація остаточно визнається як самостійна правова категорія та фундаментальне право людини. Ключовими документами стали: Конвенція ООН про права осіб з інвалідністю (2006) [2], яка закріпила право осіб з інвалідністю, зокрема постраждалих у війнах, на реабілітацію, абілітацію та інтеграцію в суспільство. Окрім того важливою є Резолюція Генеральної Асамблеї ООН № 60/147 (2005) [3], яка визначила реабілітацію як одну з п'яти основних форм відшкодування шкоди жертвам грубих порушень прав людини та міжнародного гуманітарного права. Реабілітація включає медичну та психологічну допомогу, а також юридичні та соціальні послуги.

Всесвітня організація охорони здоров'я (ВООЗ) визначила реабілітацію як глобальний пріоритет системи охорони здоров'я. У 2023 році було прийнято резолюцію про зміцнення реабілітації у системах охорони здоров'я, яка підкреслює обов'язок держав забезпечувати доступність реабілітаційних послуг у будь-яких надзвичайних ситуаціях, включаючи военний час [10]. Міжнародний комітет Червоного Хреста розробив керівні принципи з психічного здоров'я та психосоціальної підтримки, які акцентують на необхідності комплексної допомоги як військовим, так і цивільним особам, що пережили війну [11].

Таким чином, протягом тисячоліть відбулася еволюція від емпіричної медичної практики до комплексної системи правового забезпечення реабілітації, яка охоплює всі виміри відновлення особи після травматичних подій. Історико-правовий аналіз еволюції систем реабілітації вій-

ськовослужбовців, членів їхніх сімей та цивільного населення дозволяє сформулювати наступні висновки. Реабілітація пройшла довгий шлях від емпіричної медичної практики до комплексної правової категорії. Від стихійних заходів народних цілителів у стародавньому світі до сучасних міжнародних стандартів, закріплених у резолюціях ООН та міжнародних конвенціях. Ключовими етапами цієї еволюції стали: створення валеутудинаріїв у Стародавньому Римі, розвиток монастирських шпиталів у середньовіччі, формування державних систем військово-медичного забезпечення у ранню модерну добу, зародження міжнародного гуманітарного права у XIX столітті, та остаточне визнання реабілітації як права людини у XXI столітті. Вирішальну роль відіграло міжнародне право у трансформації реабілітації з привілею у юридично закріплене право. Женевські конвенції, резолюція ООН № 60/147 та Конвенція про права осіб з інвалідністю створили міцну правову основу для захисту жертв війни.

Література

1. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>
2. Конвенція про права осіб з інвалідністю: Міжнародний документ від 13.12.2006. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g71
3. Basic Principles and Guidelines on the Right to a Remedy and Reparation for Victims of Gross Violations of International Human Rights Law and Serious Violations of International Humanitarian Law: UN General Assembly Resolution 60/147, 16 December 2005.
4. Тищик Б. Й. Історія держави і права країн Стародавнього світу: навчальний посібник. Львів: Світ, 2001. 384 с.
5. Davies DB From Milites Medici to Army Medics – A two-thousand-yea. *Journal of Military and Veterans' Health*. Vol. 24, No. 2, 2016. URL: <https://jmvh.org/article/692/>
6. Мацелюх І. А., Мусієнко А. В. Еволюція карантинних заходів та формування епідеміологічного законодавства в Україні. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. 2021. № 1 С. 30 – 34. URL: <http://visnyk.law.knu.ua/images/articles/6-116-21.pdf>
7. Dunant, Henri. Un souvenir de Solférino. Genève: Jules-Guillaume Fick, 1862. URL: [Un souvenir de Solférino](https://www.gutenberg.org/files/11621/11621-h/11621-h.htm) | Gallica
8. Jones E., Wessely S. 3 Shell Shock to PTSD: Military Psychiatry з 1900 до Gulf War. *Military Medicine*. Vol. 169, No. 5. 2005. URL: <https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC3181586/>
9. Женевські конвенції від 12 серпня 1949 року та Додаткові протоколи до них. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_153
10. WHO Resolution on Strengthening Rehabilitation in Health Systems. Geneva: World Health Organization, 2023.
11. ICRC Guidelines on Mental Health and Psychosocial Support. Geneva: International Committee of the Red Cross, 2018.

Дата першого надходження рукопису до видання: 23.11.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 19.12.2025

Дата публікації: 30.12.2025